

Croatica XVIII (1987) — 26/27/28 Zagreb

Izvorni znanstveni članak

Stjepan Damjanović

RAJIĆEVA IZDANJA RELJKOVIĆEVA »SATIRA«

UDK 886.2(091)

Prvo ćirilčko izdanje Reljkovićeve Satira otisnuto je 1793. godine u Beču, u tiskari Stefana Novakovića, a priredio ga je za tisak Stefan Rajić, učitelj iz Osijeka. To je izdanje ponovno otisnuto 1807. u Budimu. Rajić je mijenjao i jezik i sadržaj Reljkovićeve djela i u ovom se radu pokazuje kako je to činio.

Drugo izdanje Reljkovićeve *Satira*, znatno prerađeno i prošireno, tiskano je u Osijeku 1779. godine. U istom se gradu pojavilo i naredno latiničko izdanje iz god. 1822, iz vremena dakle kada Reljkovića odavno nema među živima (umro je 1798. godine). Pet godina prije njegove smrti, tj. 1793. tiskano je prvo ciriličko izdanje *Satira*. Otisnuto je u Beču u tiskari Stefana Novakovića, a priredio ga je za tisak Stefan Rajić, učitelj u osječkom donjem gradu. Četrnaest godina kasnije (1807) Rajićevo je izdanje ponovno tiskano, ali sada u Budimu.¹

Na naslovnoj stranici Rajićeve izdanja piše: *Satyrb ili divij čovekž u prvoj časti pėva na stihovi Slavoncemž, a u drugoj časti, Slavonacž otpėva u stihovi satyru, g. Antoniemž Relkovičemž sočinemž, prevedemž že na prosto-serbskij jezykž Stefanomž Raičemž učitelemž dolno-osėčke junosti...?*²

Već je iz naslova jasno da je Rajić svoje izdanje priredio prema onome iz 1779. godine. Donosi i Reljkovićeve predgovor tome izdanju (pod naslovom *Predisloviye sočinitelja*), a između predgovora i djela umetnuo je svoju posvetu *Preljubezna serbska junosti*, u kojoj izražava nadu da će posebno mladi Srbi Reljkovićeve knjigu radosno primiti, a njemu oprostiti ortografske nedostatke. Neka svoje starije i roditelje potaknu »ko čitanju ovakovij veselij i poleznij stvari, kazivajući im kakvu sladost, poleznost, veselost, obličienije starij i zlouvedenij poganim Turčinom običajeva, naravoučenija različitij struka života čovečeskog, i baš samu polzu u sočineniju stihova Serbskog jezika, ova knjižica u sebi soderžava«.

Reljkovićeve jezik mijenjao je Rajić na svim razinama. Na *fonetsko-fonološkoj* učinio je niz promjena, od kojih ćemo spomenuti samo neke: 1. Reljkovićeve ikavicu Rajić zamjenjuje ekavicom (lip, dvi : lep, dve), 2. umjesto suglasnika *ć* upotrebljava Rajić *št* (svemogući, pomoćnik : svemoguštij, pomoštnik),

¹ Tiskaru je Stefan Novaković kupio 1792. godine od bečkog knjižara Josepha von Kurzböcka, a prodao ju je Kraljevskoj sveučilišnoj tiskari u Budimu 1795. godine. To znači da je Rajićevo drugo izdanje tiskano u istoj tiskari u kojoj i prvo (samo je tiskara promijenila vlasnika i mjesto) pa se od prvoga razlikuje samo po naslovnoj stranici. Rajić nipošto nije slučajno tiskao *Satira* u Novakovićevoj tiskari. Obojica su pripadali istom kulturnom krugu osječkih Srba, i Novaković je otisnuo još dvije Rajićeve knjige u svojoj tiskari. Tom krugu pripada očito i Novakovićeve tast, ugledni osječki trgovac Aleksandar Kojić, koji se spominje u prvom Rajićeve izdanju kao dobrotnor. Vidi opširnije u tekstu Marije Malbaše *Dodiri Osijeka sa srpskim tiskarstvom u 18. stoljeću*, Vjesnik bibliotekara Hrvatske 1—4 (Spomenica Matku Rojniću), Zagreb 1981, str. 107—117.

² Naslovnu sam stranicu transliterirao da bi se donekle vidjela (orto)grafija Rajićeve izdanja. U daljnjem ću tekstu primjere donositi u transkripciji, ne samo zbog pojednostavnjenja tiskarskog postupka, nego i stoga što bi Rajićeve grafija i njezino prenošenje u latinicu zahtijevali objašnjenja predugačka za ograničeni opseg ovoga rada.

3. umjesto *dž* Rajić stavlja *ž* (džamija, sapundžija : žamija, sapunžija), 4. na mjestu samoglasnika *u* nalazimo u Rajićevu izdanju skupine *ol, lo* (puk, put : polk, plot), 5. Rajić ispušta inicijalno i intervokalno *h* tamo gdje ga Reljković bilježi (hranio, grihota : ranio, greota), 6. umjesto suglasnika *f* u Rajićevu izdanju nalazimo *hv* (ufate, zafaljuje : uhvate, zahvaljuje), 7. Rajić intervokalno *h* zamjenjuje suglasnikom *v* (kuharica, duhan : kuvarica, duvan) itd.

Važno je naglasiti da nijednu promjenu Rajić ne provodi dosljedno. Ta tvrdnja stoji ne samo za nabrojene razlike na fonetško-fonološkom planu, nego i za promjene koje je Rajić izvršio na drugim jezičnim razinama. Najdosljedniji je bio u mijenjanju ikavskog refleksa *jata* u ekavski, ali i tu je ostavio poneki ikavizam, pa su i u njegovu izdanju oblici *gdi, nigdi, nisi* i sl. uvijek s ikavskim refleksom.

Neke od spomenutih Rajićevih izmjena jasno upozoravaju da jezik njegova izdanja nije »prsto-serbskij«, ili, točnije, da nije samo to. Izmjene na drugim jezičnim razinama također će nas upozoriti da je Rajić unosio elemente ruskoslavenskog jezika.

Na *morfološkoj razini* manje je mijenjao Reljkovićev tekst. Najdosljednije je zamjenjivao množinski akuzativni zamjenički oblik *nje* u *ny*, a vrlo često Reljkovićeve oblike *dobri, pravi, neki, ovakvi* mijenja u *dobrij, pravij, nekij, ovakvij*. Genitivni množinski oblici imenica u Rajića npr. glase *stvarij, ljudi, a* u vokativu ženskih imenica na palatal mijenjao je kadšto gram. morfem *-o* u *-e*, pa poznati stih *Slavonijo, zemljo plemenita* u Rajićevu izdanju glasi *Slavonije, zemlje plemenita*, a Reljkovićevi oblici *Andrijo, komšijo* zamijenjeni su oblicima *Andrije, komšije*. Reljković upotrebljava genitivne oblike *glada, vinograda*, a Rajić *gladi, vinogradi*, Reljković piše *u gospodskih kućah*, a Rajić *u gospodskim kućama* itd. itd.

Kadšto su drugačiji i *tvorbena modeli* (Rajić npr. piše *junačestvo, vojničestvo* na mjestima gdje u Reljkovića stoji *junaštvo vojništvo; ljubav i ostatak* postaju *ljubov i ostatok* i sl.), a drukčija je ponekad i *sintaksa*:

a) Zato tvoga oficira slidi	Zato tvome oficiru sledi
b) I divojak' nije stid pivati	I devojkam nije stid pevati
c) I u njega koršova postavim	I u njega tak koršov postavim
(Reljković)	(Rajić)

I ovi primjeri pokazuju da su Rajićeve zamjene kadšto elementi iz istoga sustava iz kojega su i zamijenjeni elementi, kadšto je pak uzimao iz drugoga sustava. To dakako znači da u Rajićevoj preradi Reljkovićeve teksta nalazimo supostojanje različitih jezičnih izraza za isti jezični sadržaj. Bilo bi nesumnjivo vrlo zanimljivo analizirati tekst Rajićeva izdanja sam za sebe: očito je, naime, da se i njemu, kao i mnogima prije i poslije

njega, miješanje sustava ukazivalo kao najbolje rješenja za jezik knjige. To je, međutim, tema za sebe. U ovoj nas prilici zanima Rajićev odnos prema predlošku.

Najviše je mijenjao Reljkovićev tekst na *leksičkoj razini*. U radu ograničena opsega nije moguće nabrojiti ni sve tipove promjena, još manje sve promjene. Spomenut ćemo samo neke:

a) Rajić često mijenja turcizme iz Reljkovićeva teksta. Neka ih zamijeni drugim turcizmima, pa npr. *peksemetići* postaju *lokumići*, a *heglendišu* Rajić okreće u *lakerdišu*. Kadšto uzima štokavski leksem umjesto turcizma, pa dobijemo *žitnicu* i *danak* umjesto Reljkovićevih *hambara* i *harača*, kadšto je pak obrnuto: Reljković ima *prozor*, a Rajić *pendžer*.

b) Najčešće Rajić uzima lekseme iz ruskoslavenskog ili pak one koji su zajedničko blago općeslavenskoga književnog jezika (staroslavenskog), srpskoslavenskog i ruskoslavenskog i njima zamjenjuje bilo Reljkovićeve štokavske lekseme, bilo tuđice u *Satiru* (rič:slovo, vice:sovjet, vragometno:bezčestno, osim:kromje, pritiskati:pečatiti, pajdaštvo:sodružestvo i sl.).

c) Liturgijski termini koje upotrebljava Reljković u skladu su s katoličkom tradicijom; Rajić ih zamjenjuje onima uobičajenim kod pravoslavaca, pa *litanije* postaju *litiije*, *katekismus* se mijenja u *katihisis*, *istočni grih* u *praotčeski greh* itd. Isto tako lekseme uobičajene u hrvatskoj književnojezičnoj tradiciji zamjenjuje Rajić onima koji su uobičajeni u Srbā (*kruh:hlēb*, *ubojica:ubica* i sl.).

d) Kadšto uopće nije jasno zašto Rajić mijenja Reljkovićev leksem jer se radi o elementima istoga sustava, ali različitoga značenja. Tako npr. Reljković kaže *u mlin*, a Rajić to promijeni u *u grad*. Vrhunac je takva postupanja da je promijenio sva osobna imena u *Satiru* (Ivka postaje Marta, Klara se mijenja u Maru, Đuro u Peru i sl.).

Promjena na svim jezičnim razinama ima znatno više no što sam pokazao, ali dovoljno je, mislim, i ovoliko da se vidi kako je Rajić mijenjao Reljkovićev jezik. Na nekoliko mjesta, međutim, on mijenja i *sadržaj* predloška. Držao je npr. da u njegov posao spada da promijeni neke podatke iz *Satira* koji 1793. godine više nisu bili točni. Tako je npr. u dijelu teksta u kojemu Reljković govori o Novoj Gradiški i kaže da se u trenutku njegova pisanja u njoj nalazi 39 vojničkih domova Rajić brojku 39 izmijenio u 59. Ili npr. Reljkovićeve stihove:

Neka mole svitlu cesaricu
vašu majku i vašu kraljicu
baš Mariju dragu Tereziju
— drugo vrime, Bože, poživi ju

Rajić mijenja u:

Neka mole svetloga kesara
Vašeg otca i vašega cara

Franciškusa Drugog Pravdivoga
Dugo vreme Bože poživi ga.

Naime, 1793. godine već je na prijestolju car Franjo, sin Leopolda II. i sinovac Josipa II, koji je 1792. počeo svoju vladavinu.

Drugu vrstu promjena činio je Rajić očito u uvjerenju da će knjiga u srpskoj sredini biti bolje primljena ako kadšto doda srpsko ime tamo gdje ga u *Satiru* nema ili slavonsko ime zamjenjeno srpskim (tako »slavonski štioč« postaje »serbski čitatelj«). Još znatno češće zamjenjuje slavonsko ime slavenskim (međutim, kada *Satir Slavonce* kudi — ostavlja slavonsko ime). Dio *Satira* u kojemu Reljković govori o sv. Ćirilu i Metodu i kaže:

»koji papu rimskog molili su
da slavonski vam govore misu
i časove slavonski pivaju
Dalmatinci tog i sad imaju«

Rajić je pretvorio u ovakve stihove:

»Oni cerkvam učiniše službu
da slavenski liturgije služu
I časove slavenski čitaju
Dalmatinci što i sad imaju.«

Uz te je stihove Rajić dodao bilješku koje nema u Reljkovićevu tekstu, a koja glasi: »*Da su ovaj dva vostočna apostola sve slavenske nurode u Rosiji, Bolgariji, Serbiji, Bosni, Slavoniji, Kroaciji, Dalmaciji, Moraviji, Bohemiji, Stiriji, Karnioliji, i proć. živušte, ko hristjanskoj vjeri obratili, sveto pismo i cerkovne Knige na slavenski preveli, i sve službe božije po vostočnom ispo-vjedanju samim Papam rimskim na to soizvolivšim svuda uveli; to je u sadašnja vremena tako dokazano da nikakve sumnje više ne ima.*»³

U promjene sadržaja koje žele osigurati bolju komunikaciju s publikom kojoj je namijenjena Rajićeva prerada Reljkovićeva teksta ide i promjena Reljkovićevih stihova

Jer Slavonac ne da svoje dice
da se idu učiti A, B, C

u stihove

Jer Slavonac decu i ne vodi
Da izuče az, buky i vjedi.

³ Takva formulacija dobro odražava stanje na kraju 18. i poč. 19. stoljeća, kada se u vezi s buđenjem nacionalne svijesti među Slavenima život i rad Solunske Braće prestaje promatrati kao legenda, nego se promatra kao povijesna istina i to istina koja se aktualizira s obzirom na političku i kulturnu suvremenost. Unutar katoličke crkve razvija se ćirilometodska ideja, koja doživljava kritiku pravoslavne crkve. Vidi o tome: Geert van Dartel, *Ćirilometodska ideja i svetosavlje*, KS, Zagreb 1984.

Primjera bi lako bilo naći još. Držim da je i ovoliko dovoljno da pokaže kako je Rajić postupao priređujući *Satir* za tisak.

Njegova izdanja spominju mnogi naši povjesničari jezika i književnosti. V. Jagić je pomalo ironično prokomentirao Rajićev posao,⁴ a J. Skerlić se, posve u duhu svoga vremena, ljutio što je Rajić »preštampao crkvenim ćirilovskim slovima Satira, ali pokvarivši čisti i lepi jezik Reljkovićeve, udešavajući ga na hibridni i nakazni slavenosrpski jezik«.⁵ Da ponešto izanalizira Rajićevu preradu i da stavi njegov postupak u kontekst sličnih i ne jako rijetkih »prijevoda«, potrudio se D. Bogdanović. Njegova je ocjena: »I kad ne bismo znali da je Rajić pravo čedo svojega vremena, mi bismo se ljutili na nj, i ne znam kakvim bismo sve imenima nazivali naopaku rabotu njegovu...«⁶ Bogdanović spominje i Brlićevu preradu Palmotićeve *Hristijade*, ali bilo je i drugih — prije i poslije Rajića. Znamo npr. da je Perašatin A. Zmajević preradio neke dijelove Gundulićeva *Osmana* i načinio od njih — bugaršćice, Kačićev *Razgovor ugodni* preradišan je ne samo jednom, *Aždaju sedmoglavu* V. Došena (izdanu 1767. u Zagrebu) priredio je 1803. Georgije Mihaljević itd. Svi bi se ti pokušaji mogli svrstati pod naslov »U potrazi za jezičnim standardom«.⁷

Da bi se Rajićev izbor jezičnih sredstava razumio, potrebno je znati da su u srpskoj književnosti u 18. stoljeću u upotrebi tri idioma: uz narodni jezik i srpsku redakciju staroslavenskoga (a to je jezik srpske pisane književnosti od njezinih početaka) pojavio se i ruskoslavenski. On je u tom trenutku pomodni jezik: mnogi se zalažu za nj, puno ih je koji drže da je to iskonski, pravi srpski jezik. Stigao je u srpske škole i knjige polovicom 18. st. kada su na molbu mitropolita Mojsija Petrovića upućenu

⁴ V. Jagić, *Istorija slavjanskoj filologii*, Sanktpeterburg 1910, str. 351. i 362—3. Ne spominjući mu imena Jagić Rajića stavlja zajedno s Trlajićem i nekim drugima i čudi se takvim »prevodnjima«. Ipak, kao što se vidi, jezik prerade Reljkovićeve *Satira* nije samo ruskoslavenski, nije čak niti u prvom redu to. Tekst je samo prošaran ruskoslavenskim elementima, i oni se doimlju kao ulaznica za ulazak u kulturni krug.

⁵ J. Skerlić, *Srpska književnost u XVIII veku*, Beograd 1923, str. 11.

⁶ D. Bogdanović, *Prvo izdanje Reljkovićeve »Satira« ćirilicom*, Nastavni vjesnik XVI, Zagreb 1908, str. 561—569.

⁷ J. A. Brlić (1795—1855), autor poznate gramatike koja je doživjela tri izdanja (1833, 1843, 1850), inače po zanimanju trgovac, okrenuo je Palmotićeve osmerce u deseterce (*Palmotić: Jak prvoga blizu vira/hrli Dunaj, kralj od rijeka/ široko se ne prostira,/ i ne čini brza tijeka/*

*Brlić: Kao pervoga kad je blizu vira/ Berzi Dunav, kralj od sviu rykah/ Široko se verlo ne prostira./ Niti čini jako berza teka/, promijenio je i naziv *Hristijada* u *Kerstovka*. Brlić zna da bi njegov postupak mogao biti osuđen, čak naglašava da je tekst svetinja, ali kaže da je »Dubrovnički i pravopis i nacsin izrecsenja ostalima Ilircem dosta sumracsan i nerazumiv«.*

Petru Velikom uočeli stizati ruski učitelji. Strah od unijaćenja i slaba filološka naobrazba pomogli su širenju toga idioma. Mnoga djela stare srpske književnosti prevode se na taj jezik (Aleksandrida npr., zatim Ijetopisi), a Orfelin je čak jednu narodnu pjesmu zabilježio ruskoslavenskim.⁸ Na samom početku 19. stoljeća (1801) G. Trlajić piše da Srbi ne bi trebali razmišljati o čišćenju i ukrašavanju svojega narodnoga jezika, nego o usvajanju slaven-skog jezika — prekrasnog i bogatog.⁹

Stefan Rajić, očito je to iz njegova izdanja *Satira*, nije mislio kao Trlajić. Vjerovao je da se miješanjem jezičnih sustava, tj. miješanjem narodnog srpskog i uvezenog ruskoslavenskog dobiva jezik prikladan za knjigu. Osnovica pritom mora biti narodna. Takav njegov stav uvjetovan je, prije svega, publikom kojoj su njegove knjige bile namijenjene. Ima puno indicija da je on računao s trgovačkim i zanatlijskim slojem,¹⁰ a taj je mogao prihvatiti samo takav idiom kojemu je osnovica srpski narodni jezik. Prerađujući Reljkovićevo djelo Rajić kadšto nije, za naša današnja shvaćanja, postupao korektno kao ni drugi koji su obavljali slične poslove. Naša reagiranja, međutim, ne bi se smjela iscrpljivati u osudama ili pak u odobravanjima takvih postupaka. Svestrano proučavanje mnogobrojnih sličnih prerada obećava, uvjeren sam, značajne rezultate. Ne znam koliko bismo saznali o recepciji prerađivanih djela, u ovom slučaju *Satira*, ne znam koliko su ti »prijevodi« i »prerade« zanimljivi za teoriju prevođenja, ali siguran sam da bi nam pažljiva analiza jezika otkrila mnogošto sada nepoznato o predstandardizacijskim procesima u nastajanju složenoga hrvatskog i srpskog jezičnog standarda.

⁸ M. Pavić, *Istorija srpske književnosti baroknog doba*, Beograd 1970, str. 37.

⁹ G. Trlajić ističe da bi trebalo napisati gramatiku. Jagić se čudi što on ne zna ni za Lanosovićevu gramatiku (1778, 1789, 1795), ni za Reljkovićevu (1767, 1774, 1789). Da je, međutim, i znao za njih, pitanje je koliko bi mu to pomoglo jer on je vjerojatno mislio na pisanje gramatike ruskoslavenskog jezika. Usp. V. Jagić, *Istorija slavjanskoj filologiji*, Sanktpeterburg 1910, str. 362.

¹⁰ Rajić je 1800. u Budimu izdao *Vertogradić* i u naslovu kaže da je knjiga izdanje osječkih majstora »abažijskago i kampažijskago ceha«. Usp. J. Skerlić, *Srpska književnost u XVIII veku*, Beograd 1923, str. 42.

ZUSAMMENFASSUNG
RAJIĆ'S AUSGABEN VON RELJKOVIĆ'S »SATIR«

Die erste kyrillische Ausgabe von Reljković's *Satir* wurde 1793 in der Druckerei des Stefan Novaković gedruckt; die Überarbeitung des Textes für den Druck nahm Stefan Rajić, ein Lehrer aus Osijek, vor. Diese Ausgabe erschien noch einmal 1807 in Budim. Bei der Erstellung der kyrillischen Ausgabe hat Rajić an Reljković's Sprache auf allen Ebenen Änderungen vorgenommen, stellenweise hat er auch den Inhalt des *Satir* geändert. Derartige Bearbeitungen waren in jener Zeit häufig und sie weisen uns unter anderem auf einige Elemente im Vorstandardisierungsprozess bei der Entstehung des zusammengesetzten kroatischen und serbischen Standards hin.